

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ, ГРАФІКИ Й ОРФОГРАФІЇ

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГРАФІЧНОЇ ТА ОРФОГРАФІЧНОЇ НОРМ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Тетяна ХОМЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються питання становлення графічної та орфографічної норм німецької мови, умов їх розвитку та наслідки нормалізаційних процесів. Аналізуються особливості формування означених норм на неоднорідній діалектній базі німецькомовного простору як стихійного процесу, з одного боку, та як свідомо керованої кодифікації, з іншого боку.

The paper views the aspects of the formation of German graphic and orthographic norms, the conditions of their development and the consequences of the normalization processes. The peculiarities of these norms formation on the non-homogeneous dialectal base of the German-speaking continuum both as a spontaneous and as a normalization process are described.

Процеси уніфікації та нормалізації німецької літературної мови мають низку особливостей, що виявлялися протягом її формування. Внаслідок історичних причин процес утворення національної мови у Німеччині відбувався значно повільніше, ніж в інших європейських країнах. Процеси її уніфікації не завершені й до сьогодні. Однією із сторін цих процесів є створення орфографічних правил і норм. Становлення орфографічної норми вважається також важливим для закріплення національної норми, що формувалася, у писемній формі, орфографічна норма слугує опорою для процесу мовної уніфікації.

Дослідженнями орфографічної системи німецької мови займалися М. Корт, У. Маас, Д. Неріус, Ф. Ісламова, які уточнили поняття орфографічної норми німецької мови. Вивченню змін орфографічної та графічної систем німецької мови присвячені праці Г. Брекеле, Р. Бергмана, А. Капра, П. Паулі, Ш. Штрікер.

У процесі розвитку орфографічна та графічна системи німецької мови зазнали суттєвих змін. Неоднорідність знаків цих систем при виникненні та подальшому застосуванні призводила до довільного потрактування графем та вживання власної орфографії різними авторами стародавніх та середньовічних писемних пам'яток. Мета статті – окреслити особливості становлення орфографічної та графічної норм німецької мови протягом її розвитку.

Поняття мовної норми почали опрацьовувати лінгвісти у 20 роках ХХ ст. (Е. Альман, Н. Арутюнова, Б. Гавранек, Л. Єльмслєв, В. Іцкович, Е. Косеріу та інші). За аналізу робіт учених-лінгвістів [7; 10; 11; 12] можна помітити, що поняття норми зазнавало змін у розумінні його спочатку як невід'ємної загальної якості (Ф. де Сосюр), а у подальшому як функційної

характеристики мови. Мовна норма визначалася як система обов'язкових реалізацій, що прийняті у даному суспільстві і даній культурі, тобто тих, які є найбільш сталими, традиційними. Таким чином, мовна норма формувалися у процесі відбору із широкого спектру варіантів тих, що вважалися суспільством обов'язковими і правильними [3, 563].

Особливістю формування норми графічної та орфографічної системи є обмеженість допустимих варіантів графем і орфограм. Тому орфографічні норми часто ототожнюються з правилами [2, 98].

Максимальне обмеження варіантів відрізняє орфографію сучасної німецької літературної мови від літературних норм донаціонального періоду. Одночасно треба зазначити, що орфографічні норми, як і будь-які норми літературної мови, знаходяться, за висловленням Л. Щерби, у стані нестійкої рівноваги [5]. Що стосується орфографії мови, то вона виникла як система з графічними та орфографічними варіантами, що довгий час існували поряд.

Оскільки основа німецької літературної мови є різномірною, то всі етапи розвитку її графічної та орфографічної норми можна охарактеризувати високим ступенем варіативності. Так, до 4 ст. належать пам'ятки північногерманською мовою, зроблені рунічним письмом, і готський переклад Біблії, де єпископ Вульфїла застосовує графічні знаки греко-латинського алфавіту [1, 54].

На відміну від інших європейських країн, орфографічна норма німецької мови утворювалася не із загальноприйнятого орфографічного оформлення діалекту столиці, а з орфографії впливових міських центрів. Перші спроби нормалізувати німецьку канцелярську мову відбувалися на початку XIV ст. у канцелярії Карла IV Люксембургського у Празі через реформу канцлера Йоганна фон Неймарка.

З кінця XV ст. нова писемна норма закріпилася також в канцелярії саксонського курфюрста, і з огляду на провідну політичну роль Саксонії, була найбільшим авторитетом східнонімецького типу писемної мови.

З переходом у XV ст. політичного центру з Праги у Відень, мова канцелярії набула місцевих рис: написання *ÿ* замість *u*, написання *ai* замість *ei*, написання *p* замість *b* на початку слова, введення кінцевого *-e*. Південнонімецькі міста орієнтувалися на норму віденської канцелярії, яка здобула авторитет через опікування канцлера Нікласа Циглера розвитком писемної мови.

Завдяки функціонуванню багатьох діалектів на німецькомовній території, на становлення орфографічної та графічної норм вплинула неоднорідність бази літературної мови. У давньоверхньонімецький період зразком для писемної мови була латина. Писемність цього періоду не мала безпосереднього зв'язку з більш стародавнім рунічним письмом. Основною особливістю становлення орфографічної системи було використання орфографічних і графічних знаків не рідної, а чужої мови

(латини) для передачі на письмі німецьких звуків. Наслідками цього процесу стали багаточисельні коливання в написанні автохтонних звуків та спроби ввести нові знаки для звуків, яким не можна було знайти відповідників у латинському алфавіті. Так, германський глухий постдентальний спірант зображувався графічно в готській мові як *ƀ*, в англосаксонській як *ð* та *ƿ*, у давньосаксонській як *th* та *ð*. Траплялося також позначення дзвінкого спіранта через *đ* [4, 21]. Звук *w*, який нагадував сучасний англійській [w], також позначався декількома варіантами – через *w*, *ui*, *u* (Hludwig). Ноткер на початку слова та складу після глухих приголосних та на початку речення вживав *p*, *t*, *k* замість *b*, *d*, *g*; *b*, *d*, *g* вживалися тільки після голосних та дзвінких приголосних *l*, *m*, *n*, *r*: *ter bruoder – unde des pruoder, des koldes – unde demo gold*. Писці у монастирях розуміли, що латинські букви не можуть передати деякі німецькі звуки. Тому Отфрід для передачі низки звуків застосовував букву *u*, яка відіграла незначну роль у латинському правописі (*myat, syazo*). Рідко застосовані букви латинського алфавіту *k* і *z* набули, особливо в південній Німеччині, великого значення.

У середньовісній німецькій період (кінець XI ст. – середина XIV ст.) до латинського алфавіту додавалися знаки, що відповідали потребам графічної передачі звуків. Для позначення дифтонгів у баварському діалекті застосовувалися написання *ï* для позначення дифтонга *oi*. Дифтонг *öu* позначався на письмі *eu*, *æu*, *öu*. Букви *ai* та *ei* вживалися в залежності від походження звуку. Через *ai* позначалися результати баварської контракції *-age-*, *ei* позначало новий дифтонг, розвинутий із старого *ī*.

Для передачі звуку [k] використовувалася на початку слова графема *k*, а в кінці слова – *c*. Буква *h* позначала два звука: фарингальний [h] на початку слова і задньоязиковий [x] у кінці слова. Буква *s* позначала звук [s], а в інтервокальній позиції – звук [z]. Буква *z* слугувала для позначення двох звуків: африкати [ts] на початку слова та звуку [s] в середині слова. Африката [pf] передавалася на письмі як *pf*, *ph*. Поряд з написанням *sch* зустрічається написання *sc*. Для позначення звуку *f* застосовувалися дві графеми *f* та *v*. Остання графема прийшла з французької мови. Оскільки в німецькій мові не було для неї звукового відповідника, то *v* стала передавати звуки *f* та *w*.

У верхньосаксонській мові вживалося написання *u* там, де у південнонімецькій зустрічалося *û* (*Bûch, gût*), *ï* поряд з *ïe*, *ei* поряд з *ai*, *eu* поряд з *au*.

У новонімецькій період старими графемами позначалися нові звуки які виникли внаслідок дифтонгізації *ī* > *ei*, *û* > *au*, *ie* > *eu*, розширення дифтонгів – *ou* > *au*, *aw* > *au*, *iu* > *äu*, *öu* > *äu*. Графічною особливістю новонімецького періоду стала передача на письмі розширеного дифтонга *ei* трьома варіантами графем. Етимологічний корінь латинського слова

відображався графічним варіантом *ai* (*Kaiser, Mai, Laie*). За допомогою цієї ж графеми відбувалася семантична диференціація (*Laib – Leib, Rain – rein, Saite – Seite, Waise – Weise*). У кінці ранньовісньонімецького періоду та пізніше зустрічалося написання прізвищ через *ay* (*Meyer – Mayer*).

Що стосується букв *s* та *ß*, то написання *ß* траплялося в інтервокальній позиції після довгого голосного та дифтонга, у кінці слова і перед приголосним. Буква *s* вживалася в усіх інших позиціях, а також позначала звук [z] перед голосними на початку слова або між голосними.

У нововісньонімецький період паралельно існували варіанти з *gk*, *gck*.

Протягом свого становлення орфографічна норма німецької мови зазнавала значних змін. Поступово відбувалося скорочення варіантного ряду та зменшення діапазону варіювання графем і орфограм. Так, Н.Циглер усунув багаточисельні подвоєння приголосних в мові віденської канцелярії – *cz* для *z*, *tt*, *ff*, *gk*, *gck* (*Czeytten*). Зменшився також діапазон варіювання букв *s* та *ß* (XIV-XVII ст.) у словах *daß* і *das*. Граматики старшого покоління розділяли слова-омоніми за допомогою правопису *Lerche – Lärche, sein* (його) – *seyn* (бути). Готшед розрізняв *Roggen* (жито) від *Rochen* (прялка). Написання з *ä* застосовувалося для позначення первинного умлаута (*älter, fällen, tränken*). Де етимологічні зв'язки не виступали ясно, писали *e* (*Eltern, fertig, behend, edel*) [1, 205].

Відбулася нормалізація графічних позначень довгих і коротких голосних. Ще у давньонімецький період написання довгого германського *ō* передавалося подвоєнним *oo*. У новонімецький період позначення довгого голосного через орфографічне подвоєння стало нормованим. У пізньому середньовіччі з'явилися перші графічні знаки для позначення довготи голосного: у ріпуарському діалекті таким знаком слугувало *i*, що стояло після довгих голосних, але не вимовлялося (ср.в.нім. *hūs* – ріп. *huis*, ср.в.нім. *rōt* – ріп. *roit*). До норми увійшло позначення довготи знаками *-e* та *h*. Короткість голосного позначалася орфографічним подвоєнням приголосних.

Зближення варіантів діалектів можна прослідкувати ще у мові «Геліанда», написаного в XV ст. на старосаксонському діалекті. Його орфографія була близька франкському діалекту. У книгах новонімецького періоду спостерігалось уподібнення орфографії до верхньосаксонських норм. У XVI – XVII ст. східносередньонімецька мова поширилася на нижньонімецькі землі. Процес відбувався через закріплення у писемному мовленні – літературі та школі. Писемна норма стала зразком для утворення «чистої» літературної вимови на півночі Німеччини.

На становлення єдиної літературної норми німецької мови вплинув М. Лютер завдяки його перекладу Біблії та публіцистичним творам. В орфографічній нормі зафіксовані риси як східносередньонімецької (мова М. Лютера), так і південнонімецької літературних мов. Так, М. Лютер

нормував вживання *ü* для передачі звука [y:], *au* для передачі дифтонга [ao], *o*, *ö* замість давньоверхньонімецьких *u*, *ü* (*Sohn*), зберігав кінцеве *-e* (*Name*), використовував *sch* у буквосполученнях *schw-*, *schn-*, *scht-* (*Schmerz*).

За південнонімецькою традицією в орфографічну норму ввійшли південнонімецький дифтонг *au* замість *eu* (*gleuben* – *glauben*), дифтонгізація довгих східнонімецьких голосних *ī*, *ī̄*, *ū* у південнонімецькі *ei*, *ai*, *eu*, східносередньонімецьке *e* було замінене південнонімецьким *i* (*benne* – *binden*), східносередньонімецьке закінчення *-is* південнонімецьким *-es* (*Gottis* – *Gottes*).

Особливо важливим для нормалізації німецької мови була поява книг з переходом до писемної фіксації мови. Друкування книг підтримувалося державою і церквою. Таким чином розвиток орфографічної норми спирався на орфографію ділової писемності, релігійних текстів, художньої літератури.

У процесі становлення орфографічна норма слугувала для кодифікації норм різних субсистем мови, а також сама стала предметом кодифікації. У 1531 р. у Віттенберзі з'явилася «Орфографія» Фабіана Франка. У XVII ст. над німецьким правописом ґрунтовно працював Ю. Шоттель. На початку XVII ст. І. Фрезер опублікував «Вказівки з німецької орфографії», на зміну яким прийшла книга Й. Аделунга «Вказівки з орфографії» у кінці XVIII ст. Пропозиції з орфографії Й. Аделунга утворювали базис занять з правопису у німецьких школах. У XVII-XVIII ст. Бедікер ввів правила вживання великих і малих букв. Після нього Готшед відмовився від подвоєння приголосних *ck*, *ff*, *tz* у позиції після приголосного, ввів написання *sz* або *ss*.

У XIX ст. виникали Ради, які видавали Положення з орфографії для шкіл. Перша Рада функціонувала у Ганновері у 1854 р., остання – у Відні у 1868 р.

У другій половині XIX ст. спостерігалось два напрями щодо упорядкування німецької орфографії: історичний і фонетичний. Перший пропагували філологи-германсти. Вони прагнули рівнятися у правописі на мовну традицію (*Wirde* натомість *Würde*, *zwelf* натомість *zwölf*). Підґрунтям для правомірності такого варіанту написання слугувала писемна традиція середньоверхньонімецького періоду.

Прихильники фонетичного напрямку захищали вимогу «для кожного знака – один звук». У 1876 р. була скликана у Берліні Перша орфографічна конференція, де брали участь представники обох напрямків з усієї Німеччини. Конференцією зумовлювалося, що слова з французьким суфіксом *-ier-* повинні писатися з буквою *-e* (*stolzieren*, *inspizieren* замість *stolziren*, *inspiziren*), у суфіксах *-tum*, *-tüm* не повинно писатися *h*, суфікс *-niß* треба писати як *-nis*, множина *Theorieen*, *Sympathieen* повинна вживатися з подвійним *ee*, спрощувалося написання *schs* (*wäscht* замість

wäschst). Наслідком роботи конференції стало видавництво орфографічних положень у Баварії (1879 р.) та Пруссії (1880 р.), які хоча й не були прийняті канцлером, але поступово розповсюджувалися по всій Німеччині. У 1880 р. за наслідками цієї конференції був опублікований орфографічний словник К. Дудена.

У 1901 р. відбулася Друга конференція з урегулювання орфографії за участю урядів Німеччини, Австрії і Швейцарії. Результатами були вживання *ph* тільки в іноземних словах, усунення *th* в словах німецького походження (*thun, Thür, Thal*), варіативність написання слів іншомовного походження з *s* (*Akzent* поряд з *Accent*).

За результатами конференції був опублікований словник правопису для пруської канцелярії, який ліг в основу «Правопису німецької мови та іншомовних слів» К. Дудена. Цей словник, що вийшов у 1915 р., обмежив велику кількість варіантів, допущених Другою конференцією з орфографії. Після Другої світової війни традиції редакції Дудена були продовжені у Лейпцигу та пізніше у Маннгеймі (східний та західний Дуден). У 1947 році з'явилося 13 видання словника у Лейпцигу, права на яке отримало також видавництво у Маннгеймі та Австрії і Швейцарії. Скориставшись цим правом, західнонімецька редакція Дудена випустила у 1954 році наступне видання словника. З цього часу обидва Дудени починають відрізнятися один від одного за лексичним складом. Але словник визнавався непохитним авторитетом стосовно правопису аж до 1996 року. З введенням правил нового правопису у 2006 році словнику Дудена повернули право бути провідним виданням у питаннях орфографії.

Отже, незважаючи на труднощі у встановленні та розвитку орфографічної норми, її уніфікація завершилася значно раніше, ніж уніфікація орфоепічної, лексичної, синтаксичної норм. У своєму становленні орфографічна норма пережила два етапи: стихійного становлення та свідомого регулювання (кодифікація). Протягом історичного розвитку спостерігалось поступове посилення стабільності орфографічної норми, що досягалося за рахунок скорочення кількості варіантних реалізацій, зменшення діапазону варіювання та заміни повноцінних варіантів стилістичними.

З огляду на неповну розробку історичного аспекту характеристики літературних норм, подальшого детального розгляду потребують питання історичної основи орфографічної норми для виявлення процесів її формування та зміни, а також питання безперервності нормалізаційних процесів для з'ясування закономірностей становлення орфографічної норми.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Бах А. История немецкого языка. – М.: Из-во иностр. лит., 1956. – 344 с.
2. Голев Н.Д. Антиномии русской орфографии. – Барнаул: Из-во Алт. ун-та, 1998. – 147 с.

3. Серебренников Б.А. Общее языкознание. – М.: Наука, 1970. – 598 с.
4. Филичева Н.И. История немецкого языка. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1959. – 278 с.
5. Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения // Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз., 1945. – Т. 4. – Вып. 5. – 310 с.
6. Benecke G.F., Müller W., Zarncke F. Mittelhochdeutsches Wörterbuch. – I-III, Stuttgart: S. Hirzel, 1990. – Bd. I. – 1061 S; Bd. II. – 825 S; Bd. III. – 963 S.
7. Bergmann R., Pauly P., Stricker S. Einführung in die deutsche Sprachwissenschaft. – Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005. – 249 S.
8. Götze A. Frühneuhochdeutsches Glossar. – Berlin: de Gruyter, 1967. – 240 S.
9. Duden – Die Deutsche Rechtschreibung. – Mannheim: Bibliographisches Institut u. Brockhaus AG, 2006. – 910 S.
10. Kohrt M. Theoretische Aspekte der deutschen Orthographie. – Tübingen: Niemeyer, 1987. – 583 S.
11. Maas U. Grundzüge der deutschen Orthographie. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 424 S.
12. Nerius D. Deutsche Orthographie. – Hildesheim: Olms, 2007. – 467 S.
13. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. – Tübingen: Niemeyer, 1995. – 250 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Хоменко – старший викладач кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія німецької мови.